

פתח דבר

ר' שלמה יצחקי, רש"י (1040-1105 לסה"נ), נמנה עם דמויות המופת שקמו לעם ישראל במרוצת הדורות. פרסומו הגדול נובע מפירושו המונומנטליים למקרא ולתלמוד, והם שהקנו לו את ההערכה הגדולה והנדירה בכל תפוצות ישראל. הסגנון הלבבי, הצח והברור, שיש בו לעיתים קרובות גם שילוב של רגשות והגיגים, תרם אף הוא את חלקו. לדעת פרופ' א"א אורבך, סגנון לבבי זה תרם תרומה מכרעת להערכה אליו, ולהתקבלות פירושו בכל תפוצות ישראל.

בדיון במפעל המפואר הזה, בו נטלו חלק תלמידי חכמים וחוקרים, לא ניתנה תשומת לב מספקת לפן נוסף ביצירתו: חלקו המכריע של רש"י בפולמוס היהודי-הנוצרי. אין מדובר בדיון אקדמי גרידא, אלא בנושא שעמד במרכז חיי הרוח והחברה בימי-הביניים, ואף לפניהם. הראשון שהעמיד על חלקו המכריע של רש"י בפולמוס זה ועל השפעתו הגדולה היה האינקוויזיטור הנוצרי ברנאר גי (Bernard Gui) שמונה בידי האפיפיור לאינקוויזיטור בעיר טולוז (Toulouse) שבדרום צרפת. מטרת האינקוויזיטור היתה לחסל את המינות על-ידי החזרת המינים ועוזריהם בתשובה או חיסולם. את ספרו "מדריך לאינקוויזיטור" (*Manuel de l'inquisiteur*) כתב גי בסביבות שנת 1300. הספר הוערך מאוד בידי חוקרים של תנועות המינות בימי-הביניים ונחשב בדרך כלל למהימן. הפרק השישי בספרו הוקדש ליהודים. הוא האשים את רש"י שהוא הפריע יותר מכל חכם יהודי אחר לשליחי הכנסייה לשכנע יהודים שהמירו את דתם שלא לשוב ליהדותם. מסתבר שכתביו של רש"י שכנעו יהודים לשוב לחיק היהדות. האשמה נוספת של גי היתה כי בפירושו למקרא פגע רש"י בכבודם של ישו ושל מריה בדברים שאין להעלותם על הכתב, ובשל כך פירושו למקרא הוחרם בידי הכנסייה. דבריו מובאים להלן בפרק א, בדיון בתחושת השליחות של רש"י.

כאמור, דבריו של גי נחשבים בעיקרם מהימנים, ובמיוחד אלה הדנים בתנועות המינות בזמנו. אף על פי כן, דבריו על רש"י לא זכו להד הראוי להם בקרב חוקרי רש"י והכול התעלמו מהם כי לא הכירו אותם או בשל ההנחה שאינם נכונים, שהרי בפירושו של רש"י למקרא אין למצוא התקפות על ישו. הנחה זו מוטעית ומקורה במחיקות

המרובות שנעשו בפירושו למקרא במאה ה-16 בעטיה של הצנזורה הנוצרית. רבים מפירושו הקדומים למקרא נשרפו בשריפת התלמוד בפריס בשנת 1242. פירושים אלה היו בכתב-יד. במאה ה-16 נאסר פרסום פירושו המקוריים למקרא בדפוס בידי הצנזורה הנוצרית בגלל פגיעתם בנצרות, והמדפיסים נאלצו להכניס בהם השמטות ותיקונים מרובים בשל יציאה ישירה או עקיפה נגד הנוצרים ואמונתם.

כיום – בעקבות הנוסח המצוי בכתב יד קדומים שנשתמרו – יודעים אנו שרש"י הרבה לעסוק בפולמוס הדתי בין היהודים לנוצרים ועיצב סוגה זו. ממנו למדו מפרשי מקרא וחכמים יהודים שפעלו אחריו. הם מאששים חלק גדול מטענותיו של גי נגד רש"י, כולל טענה מפורשת שישו ותלמידיו עסקו בזיופים ובמעשי רמייה.

המסקנה העולה מהעובדות הנזכרות היא שכל החפץ לגלות את חלקו הגדול של רש"י בפולמוס היהודי-הנוצרי חייב להיזקק לנוסחאות שבכתב-יד, בהם נשתמר הנוסח המקורי או נוסח הקרוב אליו. בחיבור זה עשיתי שימוש מרובה בכתב-היד והבאתי קטעים רבים מפירושו, שבהם חלו ידיה של הצנזורה, כדי לאפשר לקורא שהנוסחאות הללו אינן בידי להכירן מקרוב ולהתרשם מעוצמתן. הבאתי פירושים רבים מדברי רש"י שבכתב-יד לא רק כדי לשכנע את הקורא עד כמה הוא הרחיק לכת בייחוס כתובים סתמיים שבמקרא המדברים באויבים אנונימיים של ישראל כמתייחסים אל הנצרות, אלא גם כדי לשכנע את היהודים בכל דרך אפשרית שלא להמיר את דתם ולעודדם. כיום יש בידינו כלי עזר חשוב בגילוי נוסחאותיו המקוריות של רש"י והוא מפעל "מקראות גדולות הכתר" שבהוצאת אוניברסיטת בר-אילן בעריכתו של פרופסור מנחם כהן. לאחרונה נתפרסמו בהוצאה זו פירושי רש"י למשלי, לדניאל, לעזרא ולנחמיה, ובכך אנו קרובים להשלמת הסדרה כולה.

להכרת חלקו החשוב של רש"י בפולמוס הדתי יש חשיבות כפולה: בראש ובראשונה יש בה הוכחה למקום החשוב שתפס הפולמוס הדתי בין היהדות לנצרות בחיי הרוח באירופה הנוצרית כבר במאה ה-11. תרומה חשובה נוספת היא הכרת דמותו של רש"י כמנהיג ציבור בעל ביטחון ותעוזה. למעשה, פעולה זו מגלה את דמותו באור חדש שלא היה מוכר לנו.

עשרת הפרקים שבספר זה מאירים את פעולתו של רש"י בפולמוס הדתי מזוויות שונות ומאפשרים לגלות עד כמה גדול היה חלקו בפולמוס היהודי-הנוצרי ועד כמה תפס הפולמוס חלק חשוב בעשייתו הספרותית והציבורית. מטרה זו עמדה גם היא מול עיניו בכתבת פירושו למקרא. למענה היה נכון להציע פירושים הרחוקים עד מאוד מהפשט, כולל לכתובים הדנים באויבי ישראל בסתם כמופנים אל הנוצרים, והעונשים החמורים שיוטלו עליהם בעידן הגאולה. כמו כן יצא בתוקף נגד פירושים לכתובים המביעים קירבה בין ה' או עם ישראל ובין עמי נְכַר, והציע במקומם פירושים דחוקים הרחוקים מן הפשט. הוא אף הוסיף דרשות מקוריות שלו שמטרתן לתאר כתובים שונים

במקרא כמתייחסים אל הנוצרים, אותם כינה בעקבות חז"ל בדרך כלל "עשו", "אדום" ו"מינים". רש"י התעלם מכתובי המקרא ומדרשות חז"ל שנטו חסד אל אומות העולם, ולשם כך בחר להביא מדרשים מסוימים ולעיתים אף שינה את נוסחם. הוא השתדל מאד לתת לכתובי המקרא – אף אלה המתייחסים אל אירועים בתקופת המקרא – אופי אקטואלי, וייחס אותם אל הגולה בתקווה שידברו אל לבם של היהודים באירופה הנוצרית בזמנו ויחזקו את רוחם.

בחברה היהודית באירופה הנוצרית בזמנו של רש"י שררה מועקה גדולה בעקבות הצלחותיה של הכנסייה הנוצרית. החל מראשית המאה ה-11, וביתר שאת במאה ה-12, היא הגבירה את התעמולה ואת הלחץ על היהודים, שהביאו לריבוי יחסי של היהודים שהמירו לנצרות. שיאה של תעמולה זו היה בערוב ימיו של רש"י, לאחר כיבוש ארץ-ישראל וירושלים בידי הצלבנים בשנת 1099. התקפותיו של רש"י על הנצרות בפירושים שכתב בערוב ימיו, לאחר גזירות תתנ"ו (1096), חריפות וקשות יותר, ומגמתן לעודד את היהודים ולחזק ברכיים רפות. רש"י ראה בעשייה זו שליחות קדושה, וייחד לה כוחות נפש רבים ומקום נרחב בפירושו.

נזקקתי לנושא זה בהזדמנויות שונות ופרסמתי מקצת מן הממצאים, ואולם היו אלה דינויים פרטניים וחלקיים בלבד. בחיבור זה נעשה לראשונה ניסיון כולל להקיף את הנושא מזוויות מגוונות וחדשות המשלימות אחת את רעותה.

חובה נעימה היא לי להודות לאלה שסייעו בידי בהשלמת ספר זה ובהבאתו לדפוס. פרופ' נחם אילן קרא את עלי ההגהה של הספר והעירני הערות מועילות לגבי תוכנו וסגנונו. בבירורם של כמה עניינים נסתייעתי בעצותיהם הטובות של פרופ' כרמי הורוביץ, של ד"ר יהודה גלינסקי ושל בני פרופ' יונתן גרוסמן. ד"ר עודד פורת התקין את הספר לדפוס בטוב טעם ובעין חדה. רעייתי רחל הדפיסה במסירות רבה את כתב היד וסייעה בידי בקריאת עלי ההגהה ובניסוחם של דברים. עזרה זו מצטרפת לעזרתה למחקרי במשך שנים רבות. ד"ר יעל ולדמן התקינה בכישרון רב את המפתחות.

אני מוקיר תודה להוצאת הספרים של אוניברסיטת בר-אילן, לפרופ' צבי מרק, יושב ראש הוצאת הספרים, לד"ר אלכס טל, מנהל ההוצאה לאור ולד"ר מאיר מוניץ, מזכיר המערכת, שסייעו בנושאים שונים הקשורים בהוצאה לאור של הספר.

התקנת הספר לדפוס ופרסומו נסתייעו בפרס הנשיא של אוניברסיטת בר-אילן לספר המחקר הטוב לשנת תש"ף. תודתי נתונה לנשיא האוניברסיטה, פרופ' אריה צבן, למנכ"ל האוניברסיטה, מר זהר ינון, ולחברי ועדת השיפוט ובראשם פרופ' תמר וולף-מונזון.

בהכנת הספר נסתייעתי בכתיב יד המצויים בספריות שונות באירופה ובארצות הברית. מנהליהן קיבלוני בסבר פנים יפות ונענו לבקשותי. לעזר רב היו לי עובדי

המכון לתצלומי כתבי יד שבספריה הלאומית בירושלים, ובראשם מר יצחק גילה, מנהל המחלקה, שסייע בידי בהשגת כתבי יד וספרים נדירים. יעמדו כולם על התודה ועל הברכה.

אברהם גרוסמן
ירושלים, תשרי תשפ"א